

UOT: 327

Ülkər HÜSEYNOVA

Lənkəran Dövlət Universiteti

Ulker.huseyinova08@gmail.com

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-nin cənub bölgəsində siyasi-iqtisadi vəziyyət (Rusiya Dövlət Hərbi Arxivin sənədləri əsasında)

Political and economic situation in the southern part of the Soviet Azerbaijan by the Russian State Military Archive's materials (1920s-1930s)

Политическая и экономическая ситуация в Азербайджанской ССР в 20-30-е годы XX века (по материалам Российского Государственного Военного архива)

Xülasə: Rusiya Dövlət Hərbi Arxivin fondlarında qorunan bir sıra sənədlər XX əsrin 20-30-cu illərinə aid Azərbaycanın cənub bölgəsində ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənədlərdə əhalinin təsərrüfat həyatı ilə yanaşı sovet hakimiyyətinin müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatlarının fəaliyyəti də əks olunub. Sənədlərin təhlili Sovet dövlətinin Yeni iqtisadi siyasət kursunun Azərbaycanın cənub bölgəsində tətbiqinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin üzə çıxarması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: siyasi-iqtisadi vəziyyət, mədəni inkişaf, milli məsələ, kollektivləşmə, milliləşdirilmə.

Abstract: Some collections of the Russian State Military Archive keep important information for researching socio-political and economic situation of the southern part of Soviet Azerbaijan in 1920s-1930s. These documentations represent everyday life of Soviet population as well as socio-political activity of various organizations of Soviet system. These materials have crucial importance for researching peculiarities of New Economic Policy of the Soviet regime in the southern part of Soviet Azerbaijan.

Keywords: politico-economic situation, cultural development, national issue, collectivization, nationalization.

Резюме: Ряд документов, хранимые в Российском государственном военном архиве, важны при изучении общественно-политической и экономической ситуации в южном регионе Азербайджана в 20-30-е годы XX века. Помимо экономической жизни населения, документы также отражают деятельность различных общественно-политических организаций Советского правительства. Анализ документов имеет особое значение с точки зрения раскрытия специфики нового курса экономической политики Советского государства в южном регионе Азербайджана.

Ключевые слова: политико-экономическая ситуация, культурное развитие, национальный вопрос, коллективизация, коренизация.

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrı-ayrı bölgələrində ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətin öyrənilməsi baxımından Rusiya Dövlət Hərbi Arxivin (RDHA) müxtəlif fondlarında saxlanılan sənədlər müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. 1920-ci illərin sonlarından SSRİ Siyahılı qüvvələri Baş siyasi idarəsinin tapşırığı əsasında Qafqaz ordusunun Siyasi idarəsi tərəfindən hazırlanan bu sənədlərdə səfərbərlik işinin təşkili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən, hər bir rayonun sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini əks etdirən statistik-analitik məlumatlar toplanmışdır. Bu məlumatlar rayonların iqtisadiyyatı, əhalisinin mədəni və savad səviyyəsi, dinə münasibəti, milli və sosial tərkibi baxımından, həmçinin milli məsələlərlə əlaqəli qruplaşdırılmış, "inqilabi" (partiya, sovet, komsomol, həmkarlar ittifaqları təşkilatları) və "əksinqilabi" faktorlar (qolçomaqların, "antisovet" ünsürlərin, din xadimlərinin fəaliyyəti), hərbi səfərbərlik məsələləri üzrə sənədlər də diqqətdən kənarda qalmamışdır. Sənədlərin toplanılması işinə yerli partiya və sovet təşkilatlarının rəhbərlikləri ilə yanaşı həmin rayonlarda yerləşən hərbi hissələrin siyasi işçiləri (komissarları) və müvafiq rayonların hərbi komissarlıqları da cəlb olunmuş, demək olar ki, Azərbaycanın bütün rayonlarına aid məlumatlar burada öz əksini tapmışdır. Arxivin Azərbaycana aid sənədləri iqtisadi Cənub bölgə ilə bağlı son dərəcə maraqlı məlumatlar diqqəti cəlb edir. Tədqiq olunan dövrdə Lənkəran qəzasının inzibati ərazisinə daxil olmuş Astara, Masallı, Zuvand (Lerik), Vərgədüz (Yardımlı) və Astraxanbazar (Cəlilabad) rayonlarının siyasi-iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi baxımından arxiv fondlarında elmi dövriyyəyə indiyədək gətirilməyən faktlar az deyil.

Materialların təhlili göstərir ki, 20-ci illərdə tədqiq edilən rayonların iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Əkinçilikdə əsas yeri çəltikçilik (müstəsna olaraq suvarma çəltikliyi), taxılçılıq (buğda) tuturdu, Astraxanbazar rayonunda həmçinin texniki bitkilər – noxud, kənof,

paxla, pambıq becərilirdi. Sahiyanı ərazilərdə balıqçılıq əhalinin əsas məşğuliyyəti növü olaraq qalırdı. Zuvand, Yardımlı, Vərgədüz rayonlarının dağətəyi zonalarında kiçik sahələrdə arpa və kartof əkilirdi. Əkinçilik ən primitiv üsullarla aparılırdı və texniki vasitələr demək olar ki, tətbiq olunmurdu. Astraxanbazar rayonunda 500-ə qədər təsərrüfat (Alar, Oratlı) heyvandarlıqla məşğul olur, yarımkəçəri həyat tərzi sürürdülər. May-oktyabr ayları ərzində sürülər Vərgədüz və Zuvand rayonları ərazisindəki otlaqlara (yaylaqlara) çıxarıldı. Əhalinin müəyyən hissəsi mövsümi işlərlə məşğul olur, Bakıda neft mədənlərində, Sarı (rusdilli sənədlərdə Sara kimi göstərilir) adasında, Quşbaşıda, Kür çayının mənsəbində balıq vətəgələrində, Muğanda pambıqçılıq təsərrüfatlarında işləməyə gedir, öz kəndlərinə ancaq məhsul yığıcı zamanı qayıdırdılar. Astara rayonunda və Astraxanbazarda digər rayonlarla müqayisədə mövsümi işləməyə maraqlı idi [7, v. 43]. 28 min əhalisi olan Zuvandda iş qabiliyyəti əhalinin 10%-i ilboyu başqa yerlərə işləməyə gətirdi [7, v.67].

Əkinçilikdə əsasən xış və kotanlardan, qoşqu vasitələri kimi isə öküz və kəllərdən istifadə edən əhalinin aqronomik biliklərindən xəbəri yox idi. Məhsuldarlıq aşağı (hər hektardan 25-39 pud) olduğundan təsərrüfatın əmtəəliliyi də yox səviyyəsində idi. Məhsuldarlığın səviyyəsinin Astraxanbazarla nisbətən yüksək olaması qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, burada buğda istehsalı hər hektardan 8 sentner, çovdardan isə 9 sentner olaraq 40-50 puda çatırdı. Məhsuldarlığın nisbi yüksəkliyi həmin rayonda aqrotexniki tədbirlərin keçirilməsi, maşınlardan və gübrələrdən istifadə edilməsi, həm də torpaqların daha münbit olması ilə əlaqədar idi [7, v.57-58]. Ümumiyyətlə Astraxanbazar rayonu taxıl istehsalının həcminə görə nəinki Azərbaycanda, həmçinin bütün Cənub Qafqazda aparıcı rayon idi [7, v.77]. Bölgənin dağlıq ərazilərində - Vərgədüz və Zuvand rayonlarında əsasən heyvandarlıq inkişaf etdiyindən yun, pendir, ət və yağ satışı məqsədilə rayonlardan kənara çıxarıldı. Məhsuldarlığa mənfəti təsir göstərən amillərdən biri də təsərrüfatlarda müasir texnikadan, traktor və gübrələrdən istifadə edilməməsi idi. 20-ci illərdə Lənkəranın sahilboyu ərazisindəki balıq vətəgələri istisna olmaqla cənub bölgəsində sənaye müəssisələri demək olar ki, yox idi. Astara rayonunda yerləşən balıq vətəgəsində 800 balıqçı çalışırdı. Rayonda elektrik stansiyası da fəaliyyət göstərirdi [7, v.43]. Astraxanbazar rayonunda bir neçə dəyirman vardı [7, v.54]. Dağ rayonlarından Vərgədüz rayonunun Ləzran kəndində taxtakəsmə zavodunda 50 nəfər işçi çalışırdı və 1931-ci ildə onların sayı artıq 85 nəfərə çatmışdı [7, v.62]. Zavod öz məhsullarını hətta rayondan kənara ixrac edirdi.

Bölgədə sosial-iqtisadi həyatın mühüm məsələsi olan kollektivləşmə ilə bağlı 1930-1931-ci illəri əhatə edən materiallar sovet hökumətinin bu

tədbirinin çox çətinliklə həyata keçirildiyini və əhalinin müəyyən təbəqələri tərəfindən müqavimətin mövcudluğunu təsdiq edir. Həmin illərdə ayrı-ayrı rayonlar üzrə kollektivləşmənin səviyyəsi ümumilikdə 30 faizi keçməmişdi. Astarada 1930-cu ilin əvvəllərində 1907 təsərrüfatı (bütün təsərrüfatların 59%-ni) birləşdirən cəmi 11 kolxoz yaradılmışdı [7, v.17]. 1931-ci ilin sonlarında isə rayonun 3599 təsərrüfatının 2167-si ictimailəşdirilmiş sektora aid idi [7, v.45]. Növbəti – 1932-ci ildə rayonda 5660 təsərrüfatın 2913-ü (51%-i) artıq 21 kolxozun tərkibində daxil edilmişdi [7, v.85-85]. 1930-cu ildə Masallı rayonundakı 8233 təsərrüfatdan 2145-i, yəni 26 %-i [7, v.22], Vərgədüz (Yardımlı) rayonunda isə 3790 təsərrüfatdan 174-ü (7%) kolxozlara birləşdirilmişdi [7, v.34]. Növbəti ildə bu rəqəmlər xeyli artsa da başqa rayonlarla müqayisədə yenə aşağı idi. 1931-ci ildə rayonda cəmi 791 təsərrüfat (28%) kolxozda birləşdirilmişdi [7, v.62]. Zuvand və Lənkəran rayonlarında bu rəqəm bir qədər yüksək olaraq 48% və 50%-ə çatırdı [7, v.28, 41]. Zuvand rayonunda 3597 təsərrüfatdan 1737-i 9 kolxozda birləşdirilmişdi [7, v.28, 29]. Maraqlıdır ki, 1931-ci ilin sonunda tərtib edilmiş sənəddə bu rayonda 5375 təsərrüfatdan 600-ə qədərini kolxozlarda birləşdirildiyi qeyd olunur [7, v.67]. Kollektivləşmənin ən zəif olduğu rayon Vərgədüz rayonu idi. Burada 3790 təsərrüfatın cəmi 174-ü (7%) kollektiv təsərrüfatda birləşdirilmişdi [7, v.34]. Təsərrüfatların sayına, həm də kollektivləşmənin miqyasına görə Astraxanbazar rayonu bölgədə birinci yeri tuturdu. 1930-cu ildə rayonda 8790 təsərrüfatın 2288-i (26%) 73 kolxozda [7, v.105, 106], 1931-ci ildə 10429 təsərrüfatın 3920-si (40%) 89 kolxozda birləşmişdi. 1932-ci ildə tərtib edilmiş sənədə əsasən rayonda 3628 təsərrüfatın 77-nin kolxozlarda (28.7%) birləşdirildiyi məlum olur. Bu, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də kolxozların böyüdülməsi siyasəti ilə birbaşa bağlı idi [7, v.77]. 1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində cənub rayonlarının kolxozları 26030 hektar həcmində ictimai torpağa və 3922 baş heyvana malik idilər [7, v.55].

Kollektivləşdirilmənin sürətləndirilməsi haqqında partiya direktivlərinin qəbul edilməsindən sonra cənub bölgəsində də kolxozların sayı sürətlə artmağa başlamışdı. Bu vəziyyət rayon partiya təşkilatlarının və sovet aparatının rəhbər rəolunun güclənməsinin və qolçomaq-tacir elementinin kənddə təsirinin zəifləməsinin mühüm amili kimi nəzərdən keçirilirdi. Həmin səbəbdən də rayonlarda ən sərt metodlardan istifadə edilməklə kollektivləşmənin yüz faizə çatdırılmasına cəhd göstərilirdi. Məsələn, 1931-ci ildə Masallı rayonunda artıq 9776 təsərrüfatın 7002-si (71,6%) kolxozlara qatılmışdı [7, v.48, 51], 1932-ci ildə rayonda kollektivləşmə 78% təşkil etmişdi [7, v.74]. Sovet hakimiyyəti kolxozlara təkcə yeni sovet təsərrüfatı forması kimi deyil, həm də kənd əhalisinə mədəni təsir forması kimi baxırdı. 20-ci illərdə cənub rayonla-

rında əsas təsərrüfat forması fərdi təsərrüfatlar və kolxozlar idi. Torpaq fondunun müəyyən hissəsi dövlətə aid olsa da həmin illərdə bu rayonlarda sovxozlar demək olar ki, yox idi. Onların yaradılmasına 1930-cu illərin əvvəllərində başlanılmış, Lənkərandə taravoz sovxozu, Masallıda limon və mandarin sovxozu, Astraxanbazarada taxılçılıq sovxozları yaradılmışdı.

Sovet hakimiyyətinin qurulmasından on il keçməsinə baxmayaraq, cənub rayonlarında bu hakimiyyətin əsas dayaqları ola biləcək partiya, sovet, komsomol, həmkarlar ittifaqları və digər ictimai-siyasi təşkilatların fəaliyyəti çox aşağı səviyyədə idi. Bunu həmin təşkilatların sayı, tərkibi ilə bağlı rəqəmlər də sübut edir. Məsələn, 1930-cu ilə dair sənədlərə əsasən, Astarada cəmi 122 partiya üzvlünün sayı il ərzində artaraq 16 özəkdə 327 partiyaçını birləşdirmişdi [7, v.17, 44]. 16 özəkdə 247 üzv və üzvlüyə namizədin birləşdiyi Masallı rayonunda isə bir il ərzində bu rəqəmlər təqribən iki dəfə artaraq müvafiq şəkildə 25 və 500 olmuşdu [7, v.23, 39]. Ən çox partiyaçı Astraxanbazar rayonunda idi. Burada 1930-cu ildə 12 özəkdə 116 üzv və üzvlüyə namizəd var idi [7, v.106], bir il sonra onların sayı müvafiq olaraq 25 və 532 təşkil edirdi [7, v.60]. Qeyd edək ki, bu sayə sərhəd xəttində xidmət edən zabit və əsgərlər də daxil idilər. Partiyaçıların ən az olduğu rayon Zuvand rayonu idi. Burada 70 kommunisti özündə birləşdirən cəmi 4 partiya üzvü fəaliyyət göstərirdi [7, v.29] ki, onlar da 1929-1930-cu illərdə yaradılmışdı [7, v.68]. Rayonların əksər kəndlərində hətta 1930-cu illərin əvvəllərində belə partiya üzvləri olmadığından özaklər yaratmaq mümkün olmamışdı. Məsələn, Vərdəgüz rayonunda bütün rayonu əhatə edən cəmi bir partiya üzvü mövcud idi ki, o da rayon mərkəzində yaradılmışdı və 51 üzvdən ibarət idi [7, v.35].

Partiya özakləri və partiyaçılarla müqayisədə komsomolçuların və komsomol təşkilatlarının sayı daha çox idi. Məsələn, Masallı rayonunda kommunistlərlə müqayisədə komsomolçuların sayı 6 dəfə çox idi. Burada 33 komsomol üzvündə 1555 üzv birləşmişdi [7, v.23] və 1931-ci ildə üzvlərin sayı artaraq 38 və 2180-ə çatmışdı [7, v.30]. Zuvand rayonunda 1200 komsomolçu var idi və onlar 22 özəkdə birləşmişdilər [7, v.29]. Astraxanbazar rayonunda 1930-cu ildə 1288 komsomolçu [7, v.106], 1931-ci ildə isə 1558 komsomolçu və 33 komsomol üzvü var idi [7, v. 57]. Əhalinin say nisbətində görə, ən aşağı göstəricilərdən biri idi. Sovet orqanları və hərbi komissarlıqların nümayəndələri bunun səbəbini qolçomaqların sovet tədbirlərinə qarşı çıxmalarında görürdülər. Astarada rayonunda komsomolçuların sayı partiyaçılarından 4 dəfə, komsomol özaklərinin sayı isə partiya özaklərinin sayından 10 dəfə çox idi [7, v.45].

Sovet hakimiyyətinin bütün cəhdlərinə, din əleyhinə kəskin mübarizə aparılmasına baxmayaraq bu rayonlarda insanların şüurundan və məişətindən dini dəyərləri çıxarmaq mümkün olmamışdı. Cənub bölgədə dindarlığın geniş yayıldığı, dini fanatizmlə mübarizənin heç bir nəticə vermədiyi rəsmi sənədlərdə də etiraf olunurdu. Əhali arasında dini qalıqların mövcudluğunu bir tərəfdən əhalinin savadsızlığı, qolçomaqların, tacirlərin, din xadimlərinin dini fanatizmi dəstəkləmələri, digər tərəfdən bu rayonların İranla qonşu olmaları və burada çoxlu sayda İrandan gəlmiş insanların yaşamaları ilə əlaqələndirmək məntiqlə uyğun olar.

1929-cu illərin sonunda bütün ölkədə həyata keçirilən taxıl tədarüküləri cənub bölgənin əhalisinə çox ciddi ziyan vurmuşdu. Hər bir rayon üzrə tədarük planı müəyyənləşdirilmişdi. Bu planı yerinə yetirməyən rayon rəhbərləri ciddi cəzalandırılırdılar. Buna baxmayaraq, əksər rayonlar bu planları yerinə yetirmək iqtidarında deyildilər. Ona görə ən amansız tədbirlərə əl atılır, kəndlilərin əllərindən məhsul son dəninə qədər alınır. Masallı rayonunda 1930-ci ildə 174 min pud çəltik (planın 63%) və 15 min pud taxıl (planın 100%) təhvil verilmişdi [7, v.22]. Məhz inzibati amirlik metodlarının tətbiq olunması sayəsində 1931-ci ildə taxıl tədarük planının artıqlaması ilə (103%) yerinə yetirildiyi, 350 min pud çəltik və 150 min buğda və arpa təhvil verildiyi elan edilmişdi [7, v.49]. Sənədlərdə rayonlarda həyata keçirilən taxıl tədarüküləri kampaniyalarına da toxunulur və qeyd olunurdu ki, qolçomaqların möhtəkliklə məqsədilə qalan məhsulu gizlətmək cəhdlərinə baxmayaraq, tədarük planının tam yerinə yetirildiyi bildirilirdi. Astarada rayonunda da məhsulu gizlətmək cəhdlərinə baxmayaraq tədarük planı 100% (224 min pud çəltik) yerinə yetirilmişdi [7, v.43, 85]. Vərgədüz rayonunda taxıl tədarükü daha aşağı səviyyədə idi - cəmi 15 min pud taxıl verilmişdi və hesabata tərtib edənlərin də etiraf etdikləri kimi, bu rayonun verə biləcəyi maksimum hədd idi [7, v.34, 62]. Ən az taxıl təhvil verən rayon isə Zuvand rayonu idi - cəmi 10 min pud. [7, v.28]. Daha çox inzibati amillər hesabına Astarada taxıl tədarükünün 100% yerinə yetirildiyi elan edilmişdi. Tədarük edilən taxıla görə də Astraxanbazar rayonu əsas yer tuturdu. Burada 1930-ci ildə 105 min sentner taxıl - buğda və arpa tədarük edilmişdi. Lakin bu, rayon üzrə müəyyənləşdirilmiş planın yalnız 88%-nitəşkil edirdi [7, v.55]. Başqa bir sənədə əsasən isə [7, v.105] bu rəqəm daha az, 80% idi. Bir tərəfdən tədarük planlarının yerinə yetirilməsi məcburiyyəti ilə əlaqədar kəndlilərdən əlavə məhsul zorla alınır, digər tərəfdən planın yerinə yetirilməsi də onların ziyanına işləyirdi. Belə ki, plan yerinə yetirildikdə, daha artıq planlar müəyyənləşdirilirdi. Bunun da ağırlığı yəni kəndlilərin üzünə düşürdü. Rayonun üzrə tədarük planlarında ordu hissələrinin taxılla təmin edilməsi ilə bağlı xüsusi maddə mövcud idi. Həmin maddəyə uyğun olaraq rayonlar Xalq Hərbi-

Dəniz Komissarlığına da taxıl və digər məhsullar təhvil verməli idilər. Məsələn, 1930-cu ilin planında Masallı rayonu komissarlığına 100.000 pud çəltik və 15 min pud buğda [7, v.22] təhvil vermişdi. Müxtəlif rayonlar üzrə kənd sovetlərinin sosial tərkibi ilə bağlı göstəricilər də sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Astarada rayonunda kənd sovetləri üzvlərinin 17%-ni fəhlələr və muzdurlar, 42%-ni yoxsullar, 32%-ni ortabablar, 9%-ni isə qulluqçular təşkil edirdi [1, v.17, 45]. Maraqlıdır ki, Masallı, Zuvand, Vərgədüz rayonlarına həsr edilmiş sənədlərdə də eyni rəqəmlər göstərilir [7, v.23, 29, 35, 64]. Astraxanbazarıda bu rəqəmlər müvafiq olaraq 24%, 25,5%, 42%, 5% təşkil edirdi [7, v.57]. Sovet üzvlərinin əksəriyyətinin əzsavaddı və savadsız olmaları, partiya özəklərinin onlara zəif rəhbərliyi yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri idi. Növbəti illərdə kolxoz quruculuğu sahəsində əldə edilmiş nəticələr əhalinin, o cümlədən sovetlərin tərkibində də özünü göstərdi. Belə ki, artıq əhalinin tərkibində kolxozçular üstünlük təşkil edirdilər. 1930-ci ilə dair məlumatlarda Masallı rayonunun əhalisinin 4%-i fəhla və muzdurlardan, 22%-i yoxsullardan, 14,1%-i ortabablardan, 57,3%-i kolxozçulardan və 2,6%-i qolçomaqlardan ibarət idi [7, v.30]. 1932-ci ilin göstəricilərinə görə Astraxan rayonunun əhalisinin 25,9%-ni kolxozçular, 1,9%-ni fəhla və muzdurlar, 24,9%-ni yoxsullar, 46,5%-ni ortabablar, 0,3%-ni qulluqçular, 1%-ni qolçomaqlar təşkil edirdi [7, v.79].

Sənədlər Azərbaycanda səhiyyənin vəziyyətinə dair məlumatları da əks etdirir. Başqa bölgələrdə olduğu kimi, cənub rayonlarında da malyariyanın (mənbəyi çəltik sahələri olan bu xəstəlik əsasən düzənlik ərazilərdə yayılmış) əsas yayıcıları çəltik ağcaqanadları idi [7, v.49]. Bununla yanaşı traxoma və ənənəvi papaq geyimi ilə əlaqədar bitillik kimi xəstəliklərin daha geniş yayıldığı barədə qeydlər var. Vərgədüz rayonunda digər rayonlarla müqayisədə malyariya az yayılmışdı. Dağ rayonlarında ölümlə halları daha çox ürək xəstəlikləri ilə bağlı idi [7, v.35]. 1931-ci ildə Astraxanbazar rayonunda əhalini narahat edən xəstəliklərdən malyariya 85%, qrip45%, dəri xəstəlikləri 40%, qurd xəstəlikləri 25% idi [7, v.56]. Səhiyyənin belə vəziyyəti xüsusən hərbi komissarlıqları ciddi narahat edirdi. Çünki əhali, xüsusən gənclər arasında xəstəliklərin artması orduya çağırış məsələsinə mənfi təsir göstərirdi. Səfərbərliyə mane olan digər səbəblər də var idi. Məsələn, qonşu rayonlarla müqayisədə Masallı rayonunda orduya səfərbərlik çox aşağı səviyyədə idi ki, bu da qolçomaqların səfərbərlik əleyhinə təbliğati, sovetlərin, partiya və komsomol təşkilatlarının bu sahədə işlərinin zəif qurulması ilə bağlı idi [7, v.25]. Astarada isə əksinə, təbliğat kompaniyasının aparılması nəticəsində səfərbərlik 98-100% yerinə yetirilmişdi. [7, v.15-19, 46-47]. Zu-

vand rayonunda 1930-cu ildə çağırışçıların 70%-i, Astraxanbazarıda 1931-ci ildə 99%-i səfərbərliyə alınmışdı [7, v.31, 57].

Əhalinin savad səviyyəsi ümumilikdə çox aşağı səviyyədə idi. Xüsusən talışlar arasında bu göstərici azərbaycanlılarla (sənədlərdə azərbaycanlılar türk kimi qeyd olunur) müqayisədə xeyli fərqli idi. Məsələn əhalisinin 62%-i azərbaycanlılar, 30-33%-i talışlardan ibarət Masallıda sonuncular arasında savadlıların sayının xeyli aşağı olmasını birinci növbədə düzənlikdə yaşayan əhali ilə müqayisədə dağ əraziləri əhalisinin savad səviyyəsinin ümuman aşağı olması, 1929-cu ilə qədər talış dilində əlifbanın və dərs vəsaitlərinin olmaması ilə əlaqələndirmək olar.

Məlum olduğu kimi, 1928-1929-cu illər ərzində Azərbaycanda əlifba islahatı həyata keçirilmiş və ərəb qrafikalı əlifba yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilmişdi. Respublikada vüstat alan dil quruculuğuna əvvəllər yazısı olmayan milli azlıqlar talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər, avarlar, saxurlar da cəlb edilmişdi. İki il ərzində bu xalqlar üçün əifbalar tərtib edilmişdi. Buna baxmayaraq, 1938-ci ildə Mərkəzin qərarı ilə Azərbaycanda (eləcə də bütün müsəlman sovet respublikalarında) milli dil quruculuğu prosesinə son qoyulmuş, milli azlıqlar üçün yaradılmış bütün əlifbalar ləğv edilmişdi [6]. 1932-ci ilə aid sənədə osason Masallı rayonu əhalisinin cəmi 13,6% savadlı idi, yəni yazıb oxumağı bilirdi. Əhali arasında dindarlığın 45% təşkil etdiyi göstərilir [7, v.73, 74]. Zuvand rayonu əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən talışların 96%-i savadsız idi [7, v.28]. 30-cu illərdə ölkədə həyata keçirilən savadsızlığı ləğv etmə kompaniyası burada əhalinin mədəni və təhsil səviyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərsə də savdillıq yenə də aşağı səviyyədə qalır, cəmi 8% təşkil edirdi [7, v.88]. Eyni vəziyyət Astara rayonunda da müşahidə olunurdu. 10 kənd soveti və 51 yaşayış məntəqəsindən ibarət olan rayonda 27 min əhalinin əksəriyyətini (17961) təşkil edən talışların 65%-i hələ də savadsız olaraq qalırdı [7, v.85]. Savadlıların sayına görə Astraxanbazar rayonu öndə gedirdi ki, bu da rayon ərazisində yaşayan köçmən rusların və hərbcilərin hesabına təmin olunurdu. Halbuki, rayonun azərbaycandilli əhalisinin savadlılıq səviyyəsi xeyli aşağı idi və 96%-ə çatırdı [7, v.105, 106]. Bu rayonun 26 kənd sovetinin altısında sektant ruslar (malokanlar, baptistlər və s.) yaşayırdı.

Göstərilən dövrdə SSRİ-nin bütün respublikalarında savadsızlığın ləğv edilməsi siyasəti yeriləşdirmə (milliləşdirmə) siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilirdi. Bu siyasətin əsasını respublikalarda ana dilində təhsilin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, idarəçiliyin milliləşdirilməsi, rəhbər inzibati vəzifələrə yerli xalqdan olan kadrların irəli çəkilməsi təşkil edirdi. Yeriləşdirilmənin rəsmən elan edildiyi RK(b)P-nin XII qurultayındakı çıxışında İ.Stalin göstərirdi ki, respublikalarda Sovet hakimiyyətinin anlaşılın və doğma olması, Sovet hakimiyyətinin təkcə rus deyil, həm də milli hakimiyyəti

yət olması üçün bütün tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün zəruridir ki, təkcə məktəblər deyil, həm də bütün müəssisələr, partiya, sovet orqanları addım-addım milliləşdirilsinlər, kütlələrlə onların anladıqları dildə işləsinlər, həmin xalqın məişətinə uyğun şərətdə fəaliyyət göstərsinlər [4, s.492]. Yeriləşdirilmə həyata keçirilərkən rusdilli partiya və dövlət işçilərinə yerli əhalinin dilini öyrənmək tövsiyə edilir, müttəfiq respublikalarda milli etnik strukturların yaradılması, milli adət-ənənələrin öyrənilməsi, inkişafı və bərpası diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Bu, kommunist partiyasının bütün sovet xalqlarına, onların mədəniyyətinə, milli dəyərlərinə hörmət və qayğısının sübutu kimi qələmə verilirdi. Çarizmin ayrı-seçkilik və assimilyasiya siyasətinin əksinə olaraq, 20-ci illərdə Sovet dövlətində həyata keçirilən milli siyasət çevikliyi ilə səciyyələnərək qeyri-rus əhalini öz tərəfinə cəkmək və onu yeni dövlət quruculuğuna inteqrasiya etmək məqsədi güdürdü. Məhz bu illərdə SSRİ-nin 48 xalqı və etnosu üçün ilk dəfə olaraq yazı dili yaradıldı. 70-ə yaxın xalq və etnos üçün isə latın qrafikasına əsaslanan əlifba tətbiq edildi. Azərbaycan türkcəsi üçün heç də əlverişli olmayan, mürəkkəb və öyrənilməsi çətin olan ərəb əlifbası əvəzinə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi kökləri qədimlərə gedib çıxan mədəni irs və İslam dini ilə bağlılıq qırmaq məqsədi güdsə də, bir çox cəhətlərinə görə mütərəqqi xarakter daşıyaraq Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynadı. Bu, həm də respublikada savadsızlığın ləğvi uğrunda mübarizənin, ana dilində məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsinə təkan vermiş oldu. Artıq 20-ci illərin sonunda məktəbyaşlı azərbaycanlı uşaqların əksəriyyəti öz ana dilində oxuyurdu. Lakin milli mütəllim kadrların çatışmazlığı ucbatından milli məktəblərdə tədris səviyyəsi hələ də aşağı idi. Bu sahədə mühüm irəliləyişlərə yalnız 30-cu illərdə nail olmaq mümkün oldu. Məhz 30-cu illərdə Azərbaycanda ibtidai, orta və ali məktəblərin geniş şəbəkəsinin təşkili milli elitanın təşəkkül tapmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Azərbaycanda yeriləşdirilmə təkcə titulların – azərbaycan türklərinin nümayəndələrinə deyil, burada yaşayan bütün xalqlara və etnoslara şamil edilirdi. Milli azlıqların mədəni-etnik özünəməxsusluğunun qorunması üçün onlara xüsusi imtiyazlar və hüquqlar verildirdi. 1926-cı il siyahıyaalmalarını nəticələrinə görə Azərbaycanda 4.615 min əhali yaşayırdı ki, onlardan 3.482 min nəfər azərbaycan türkləri idilər.

SSRİ Ali Sovetinin 20 may 1925-ci il tarixli qərarı ilə müttəfiq və muxtar respublika rəhbərlərinə milli azlıqların nümayəndələrinə yerli şuralarda (sovetlərdə) mandat və səs hüququ verilməsi tapşırılmışdı. Milli azlıqların çoxluqtəşkil etdiyi yerlərdə onlar öz milli şuralarını seçmə, ana dilində məktəblər açmaq və ya məhkəmə işlərini həyata keçirmək hüququna

edirildilər. Azərbaycanın XX əsrin 20-30-cu illərinə həsr edilmiş monoqrafiyanın müəllifi Yorq Baberovskinin qənaətinə görə milliləşdirmədən talışlar, tatlar və kürdlər daha çox itirdilər. Belə ki, azərbaycan və ya rus dilini bilmələri etnik azlıqları inkişaf və respublika ərazisində mobillik (hərəkətlilik) imkanı təmin etdiyi üçün bu xalqların nümayəndələri öz dillərində savadsızlıqlarını ləğv etməyə xüsusi maraq göstərmirdilər [3, s.331; 8]. Milli azlıqların dillərində dərslik və mətbu orqanlar yox idi. Bakı şəhəri istisna olmaqla respublika üzrə mövcud milli məktəblər ancaq formal fəaliyyət göstərirdilər, həmin məktəblərdə nə milli azlıqların dillərində dərs deyən müəllimlər, nə də kitabxana və tədris materialları yox idi. Kürd və talış dillərində ilk dərsliklər yalnız 1933/1934-cü tədris ilində işıq üzü görmüşdü. Azərbaycanda milli azlıq nümayəndələrinin özləri də bu formada "milliləşdirməyə" ("yerli-ləşdirməyə") qarşı çıxırdılar. Ə.H.Qarayev 1927-ci ilin martında AK (b)P MK-ya məlumatında "talış əhalisinin türk dilini (azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur) öyrənmək və öz uşaqlarını türk dilində öyrətmək istədiyini" bildirirdi. Buna baxmayaraq, respublikada partiya siyasətinə uyğun olaraq "milliləşdirmə" xəttinin davam etdirilməsi üçün rəsmi qərarlar qəbul edilirdi. 1926-cı ilin əhali siyahıyaalınmasına görə özlərini talış kimi təqdim etmiş 76 min nəfərin yalnız 45 mini talış dilini doğma dili olaraq göstərmişdi [3, s. 332]. Başqa milli azlıqlarda bu rəqəm daha aşağı idi. Əslində bu proses hələ çarizm dövründə sürətlə gedirdi. Azərbaycan türkcəsi nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Cənubi Qafqazda millətlərəsi ünsiyətə əsas təməlinə çevrilirdi [10, s. 171-172]. Talışların türk dilində tədrisə üstünlük verdiklərini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı 1928-ci ilin əvvəlində talış məktəblərini türkləşdirmək haqqında qərar qəbul etsə də, AK(b)P MK həmin ilin fevralında buna qarşı çıxaraq Lənkəran qəzasında yaşayan talış əhalisinin savadsızlığının məhz talış dilində ləğv edilməsi zərurliyini bildirmişdi. Bu zaman əsas dəlil kimi İranda yaşayan yüz minlərlə talışın sovetlər tərəfinə cəlb edilməsi vacibliyi əsas gətirilirdi [3, s. 332]. Azərbaycanlıların, eləcə də milli azlıqların rus dilində təhsil almaları siyasətini bəzi qüvvələr rus şovinizminin qalığı hesab edirdilər. Əlbəttə, "milliləşdirilmə" kursunda bu neqativ meyillər SSRİ-nin bütün ərazisində özünü göstərirdi [9]. Yerliləşdirilmə kəskin şəkildə ruslaşdırılmaya qayıdırsa əvəz edilməyə başlanırmışdı. 20-ci illərin sonları – 30-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də inzibati-amirlik sisteminin təşəkkül tapması ilə Sovet dövlətinin milli siyasətində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər 30-cu illərdə özünü daha aqıq biruzə verdi [1;2]. Belə ki, Stalinin milli siyasətində defakto real beynəlmillətçilikdən böyük dövlətçilik və bir millət (rus millətinin) digərləri üzərində mədəni (həm də siyasi) üstünlüyü istiqamətinə dönüş baş verdi. Məhz bu dövrdə SSRİ-də bütün təhsil və mədəniyyət sisteminin

tədrisən ruslaşdırılması prosesi başlayır və Sovet dövlətinin süqutuna qədər davam edir. Ruslaşdırma siyasəti təhsil və mədəniyyət sahələri ilə məhdudlaşmayaraq dövlət idarəçiliyində, məhkəmə, milis, ordu sistemində geniş tətbiq olunurdu. Eyni zamanda qeyd edək ki, Azərbaycan tarixinin bu dövrünün tədqiqi edən tarixçilər bolşeviklərin Azərbaycanda ən böyük nailiyyətlərinin məhz maarifləndirmə sahəsində olduğunu inkar etmirlər [6 s., 267].

Sovet rejimi əhalinin savadsızlığının ləğv edilməsində, əhalinin mədəni səviyyəsinin artırılmasında təhsil sistemi ilə yanaşı mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Azərbaycan SSR-in cənub bölgəsində mədəni maarif müəssisələri sisteminin təhlili göstərir ki, rayonlarda bu sahədə bir sıra addımlar atılırdı. 20-ci illərin sonunda tədqiq olunan altı rayonda cəmi 11 teatr, klub və xalq evləri fəaliyyət göstərirdi. Bu mədəni-maarif müəssisələrində hər rayonda orta hesabla 2 və 4 olmaqla 22 siyasi maarif işçisi işləyirdi. Zuvand rayonunda isə ümumiyyətlə mədəni-maarif ocağı yaradılmamışdı. Bu rayonlarda ümumilikdə 23 qiraət daxması vardı və onlarda da 23 işçi fəaliyyət göstərirdi. Qiraət daxmalarından 9-u Lənkəran, 4-ü Astara, 3-ü Masallı, 5-i Astraxanbazar, 2-si isə Zuvand rayonunda açılmışdı [7, v. 101].

Rayonlarda 1930-cu ilin əvvəllərinə qədər dövr bütün region əhalisi üçün dövrü mətbuat demək olar ki, nəşr edilmirdi. Yalnız Lənkəran şəhərində bütün region əhalisi üçün həm azərbaycan türkcəsi, həm də talış dilində qəzet nəşr olunurdu. 1930-cu illərin əvvəllərindən Astarada və digər rayonlarda ikidilli qəzetlərin nəşrinə başlanıldı. Əlbəttə, bir daha vurğulanmalıdır ki, bölgədə əhalinin savad səviyyəsinə milli amillərdən daha çox sosial-iqtisadi və hətta coğrafi amillər təsir göstərirdi. Məsələn, əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Vərgədüz rayonunda da əhalinin əksəriyyəti savadsız idi [7, v.63]. Burada "savadlı" kolxozçular cəmi 1% təşkil edirdi [7, v.34].

Partiya, komsomol təşkilatları ilə müqayisədə digər təşkilatlar rayonlarda demək olar ki, fəaliyyət göstərmirdilər. Yalnız ordu hissələrinin və hərbi komissarlıqların bilavasitə iştirakı ilə yaradılmış təşkilatlar – Azərbaycan Müdafiə və Aviasiya-Kimya Quruculuğuna Yardım Cəmiyyəti (AKYC), Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara cəmiyyəti (QXQAC) və Həmkarlar İttifaqları Şurasının rayonlarda yerli şöbələri fəaliyyət göstərdi ki, onlar da əsasən Lənkəran şəhərində və Astarada daha təkmil idi. Astarada AKYC-nin 8 özəyi və 659 üzvü, QXQAC-nin 14 özəyi və 654 üzvü var idi [7, v.17]. Masallıda 1320 nəfər AKYC-nin 30 özəyində [7, v.23], Zuvandda 141 nəfər 9 özakda [7, v.29], Vərgədüzdə 35 nəfər bir özakda [7, v.35], Astraxanbazarada 1831 nəfər 24 özakda [7, v.57] qeydiyyatda idi.

Rayonlarda kooperativ cəmiyyətlərinin (dairə ittifaqlarının) fəaliyyəti də bütün ərazini əhatə etməyərk əsasən rayon mərkəzləri ilə məhdudlaşdı. Məsələn, Vərgədüz rayonunda kooperativ yalnız rayon mərkəzi Yardımlıda yaradılmışdı [7, v.63]. Masallı rayonunda 211 xüsusi mülkiyyətini birləşdirən 16 kooperativ fəaliyyət göstərirdi [7, v.22]. Zuvand rayonunda da kooperativlərin sayı çox az idi, burada cəmi 9 dükan mövcud idi. Yalnız Astara və Astraxanbazar rayonlarında onların sayı nisbətən çox idi – müvafiq olaraq 18 və 30 məntəqə. Sonrakı illərdə rayonlarda xüsusi ticarətə vergi təzyiqinin artırılması ilə onun məhdudlaşdırılmasına və qadağan olunmasına baxmayaraq, orzaq və sənaye mallarının çatışmadığı şəraitində qit mallarla mühtəkirliyin qarşısını almaq mümkün olmurdu.

Sənədlərdə rayonlarda “əksinqilabi və digər antisovet” qruplaşmalarla mübarizənin vəziyyəti ilə bağlı da maraqlı materiallar vardır. Banditizmlə mübarizəyə görə rayonlar əlverişli və əlverişsiz rayonlara bölünürdü. Sovetləşmənin ilk illəri ilə müqayisədə onların çökisinin azaldığı göstərilə də, kollektivləşmənin, taxıl tədarükünün və digər kampaniyaların aparılması ilə kəndlərdə bu kampaniyalara qarşı müqavimət gəsrən müəyyən qrupların olduğu etiraf olunurdu. Bu qrupa aid edilən insanları rəsmi sənədlərdə biq qayda olaraq “əksinqilabi ünsürlər” və ya “qeyri-zəhmətkeş amillər” adlandırılırdılar. Məsələn, 31 min əhali olan Astara rayonunda 103 orduya çağrılmayan qeyri-zəhmətkeş ünsürün: 10 məhkumun, 4 keçmiş mülkədar və məmurun, 20 din xadiminin və 44 tacirin olduğu və bu elementlərin dini fanatizm, həmçinin kollektivləşdirilməyə qarşı müqavimət xətti ilə digərlərinə təsir göstərməyə çalışdıqları qeyd olunurdu. Rayonun İranla qonşu olması və “Müsavat mühacirəti ilə qohumluq əlaqələri” də xaricdən antisovet təsirlərin yayılmasında mühüm rol oynayırdı. Rayonda 20-ci illərdə mövcud olmuş bandit dəstələrinə İran təbəələri olan İbrahim Xəlil bəyin, eləcə də Hüseyn Ramazanovun və Əhməd Rəsulovun başçılıq etdiyi göstərilir, Astara rayonunun ərazisinin keçmişdə Xan Təhsinskinin mülkündün bir hissəsi olduğu qeyd olunur [7, v.18-18].

Masallı rayonunda 239 qeyri-zəhmətkeş ünsür: 45 din xadimi, 377 tacir, 1 keçmiş jandarm, 39 keçmiş polis və starşına, 1929-30-cu illərə aid 353 məhkum olunmuş və 1200 qolçomaq, 2 mindən çox “siyasi cəhətdən səbatsız və cinayətkeş ünsür” qeydiyyata alınmışdı [7, v.24]. Bu rayonda başqa rayonlarla müqayisədə qolçomaqların, tacirlərin və digər “antisovet elementlərin” sayı xeyli çox idi. Dağlıq rayonlarda – Zuvənd və Vərgədüz rayonlarında torpaq az olduğundan burada qolçomaqların sayı da az idi. Lakin bu rayonların nisbətən ucqar və İranla həmsərhəd olmaları burada əsasən qeyri-siyasi və Əhməd Rəsulovun, qaçaqçılığın inkişafına şərait yaradırdı [7, v.69]. İqtisadi baza olmadığına görə banditlər xan və bəylərlə əlaqəli de-

yildilər. Cənub rayonlarında adı çəkilən ünsürlərin sayı partiya və komsomol təbəqəsinin sayından çox idi və bu da kənddə partiyanın siyasi kompaniyalarına ciddi təsir göstərirdi [7, v.24]. Bu vəziyyət Yeni İqtisadi Siyasət (YİS) dövründə ticarətdən və böyük torpaq sahələrindən götürükləri gəlir hesabına onların sayının artması ilə əlaqələndirilir. Əhalinin savadsızlığından, qohumluq və məişət əlaqələrindən istifadə edən “antisovet elementlər”in sovetlərə və kooperasiyaya nüfuz etmək cəhdləri də var idi. Antisovet təbliğatı əsasən kollektivləşməyə və digər iqtisadi tədbirlərə qarşı yönəldilmişdi [6]. Lənkəran rayonu ilə bağlı sənədlərdə 1927-ci ildə rayonda əksinqilabi ünsürlərin həbsi ilə əlaqədar mülkədarların, xanların və bəylərin bir çoxunun İrana qaçdıqları, oradan rayondakı qohumları ilə əlaqə saxlamağa çalışdıqları göstərilir. Bir sıra sənədlərdə qolçomaqların fəal təbəqələrinin kəndlilərə və gənclərə təsir göstərmək, eləcə də sovet hökumətinin tədbirlərini pozmaq üçün partiya yaratmağa cəhd göstərdikləri bildirilsə də, bununla bağlı dəqiq fakt ortaya qoyulmurdu. Lənkəran rayonu banditizmlə mübarizə baxımından əlverişsiz rayonlar sırasına daxil deyildi [7, v.41]. Ərazisinin dağlıq və İranla həmsərhəd olması ucbatından Zuvand rayonunda “əksinqilabi” və quldur dəstələrlə, dindarlıqla mübarizə daha zəif aparılırdı. Rayonda 18 “qeyri-zəhmətkeş ünsür”, 58 məhkum, 4 keçmiş mülkədar və məmur, 37 din xadimi, 18 tacir, 27 keçmiş jandarm və strajnik qeydə alınmışdı [7, v.30]. 1928-ci ilə qədər Zuvand rayonu ərazisində Şahverənin, Ə.Rəsulovun, Cahangir Rəhimovun dəstələri fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bu dəstələr İrandan gələrk kəndlərə və sərhəd məntəqələrinə mütəmadi basqınlar edirdilər. Dağlarda və meşələrdə gizləndiklərindən onları ələ keçirmək çox çətin idi.

Astraxanbazar rayonunda 1931-ci ildə “əksinqilabi” qruplar ləğv edildiyindən, həmin ildən bu cür mütəşəkkil qüvvə qeydə alınmamışdı [7, v.80]. Bununla yanaşı rayonda 93 qeyri-zəhmətkeş ünsür, 638 qolçomaq, 198 din xadimi, 158 tacir və 215 məhkum qeydə alınmışdı [7, v.107]. 1931-ci ildən məlumatlarına görə isə rayonda 89 qeyri-sovet ünsür, 169 muzdur əməkdən istifadə edərək gəlir götürən, 24 xüsusi ticarəti və dəllal, 13 din xadimi, 32 keçmiş polis və agent, 30 səsdən məhrum edilmiş şəxs yaşayırdı [7, v.59]. Rayonda ən varlı kəndlilər (qolçomaqlar) rus kəndlərində yaşayırdılar. Böyük torpaq fonduna malik rus qolçomaqlarının torpaqlarında İran təbəələri olan müsəlmanlar işləyirdilər. Türk (azərbaycan) kəndlərində yaşayan, İranla tayfa-məişət əlaqələri olan qolçomaqların partiyasının və sovet hakimiyyətinin tədbirlərinə müqaviməti müxtəlif formalarda təzahür edirdi: kolxozçuların, yoxsulların, ortababların ələ alınması, sovetlərə, kolxozlara, kooperativlərə, hətta, partiya və komsomol təşkilatlarına soxulma və s. Rayon banditizmlə mübarizəyə görə əlverişsiz rayon hesab edilirdi. Materiallarında qeyd olu-

nur ki, Astraxanbazar rayonu Rusiya imperiyası zamanında dini təfriqçilərin – sektantların sürgün yeri idi. Sektantlar tərəfindən bu yerlərin məskunlaşdırılması, onlara ən yaxşı torpaqların ayrılması yerli əhalinin sıxışdırılıb çıxarılması və istismarının güclənməsi ilə müşayiət olunurdu [5].

Öyrənilən dövrdə əhalisi əsasən əkinçilik və bostançılıqla məşğul olan Lənkəran rayonunda 19 kənd soveti və 80 yaşayış məntəqəsi var idi. Rayonun 4 sahiyanı kənd sovetində əhali baliqçılıqla məşğul olurdu. Rayonun relyefi və tropik iqlim şəraiti burada subtropik bitkilərin: mandarin, çay və son illərdə rami bitkisinin becərilməsinə imkan verirdi. Xüsusən çay bitkisinin becərilməsinə diqqət artırılmışdı, bu məqsədlə 60 hektar sahə ayrılmışdı [7, v. 82]. Rayonda kollektivləşmə səviyyəsi 86% təşkil edirdi. Kolxozlardan çıxma halları həmin illərdə müşahidə edilməmişdi. Rayonda sovet hökumətinin və partiyanın apardıqları siyasi və təsərrüfat kompaniyalarının 100% yerinə yetirildiyi qeyd olunurdu [7, v.83, 84]. Lənkəran rayonunda müxtəlif bitkilərin yetişdirilməsi işi qüvvəsinə ehtiyacı xeyli artırır ki, bunu təkcə rayonun ehtiyatları hesabına qarşımaq mümkün olmurdu. Buna görə də rayona nəinki qonşu Vərgədüz, Zuvand, Astraxanbazar rayonlarından, hətta Həştərxandan və Volqaboyundan mövsümi işçilər göndirilirdi [7, v.82]. Rayon ərazisində iri müəssisələrdən 300 nəfərin işlədiyi, hətta özünün sovxozu olan konserv zavodu fəaliyyət göstərirdi. Zavod gündə 10-12 min baliq və tərəvəz konserv bankaları emal etsə də öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirə bilmirdi. Məhsulun bazarlara nəqli ilə bağlı yaranan nəqliyyat-yol problemləri və s. zavodun tam gücü ilə işləməsinə imkan vermirdi. Zavodda xaricdə istehsal olunmuş avadanlıqların quraşdırılmasına baxmayaraq onlardan da səmərəli istifadə olunmurdu [7, v.82]. Lənkəran şəhərindən 14 km. aralıda Port-İliç (indiki Liman) qəsəbəsində "KASTPO" tərəvəz sovxozu açılmışdı. Sovxozun qarşısında Bakı fəhlələrini tərəvəzlə təmin etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə, Lənkəran rayonu Azərbaycanda Bakı fəhlələrinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təchiz edilməsində əsas rol oynayırdı. Bu məqsədlə qırmızı gəmilər təşkil edilir, respublika üzrə keçirilən yarmarkalarda Lənkəran məhsulları geniş nümayiş etdirilirdi. Üç xutordan ibarət sovxozda 1200 fəhlə işləsə də bu say işi tam təşkil etmək üçün kifayət deyildi. Xəzər dənizinin Lənkəran rayonu hövzəsi baliqla xeyli zəngin olduğundan burada, Sarı adasında, Qumbaşı, Qızılağac hövzəsində və Lənkəran şəhərinin özündə iri baliq mədənləri yerləşirdi. Rayonda ixrac dəyəri yüksək olan zəngin meşə massivləri mövcud idi. Lakin yol-nəqliyyat infrastrukturunun olmamasından səmərəli istifadəni xeyli çətinləşdirirdi [7, v.82]. Rusların məskunlaşdıqları iki kənd sovetinə aid kolxozlarda üzüm yetişdirilirdi ki, bu məhsuldan oradakı zavodda çaxır və spirt emal olunurdu. Rayonun şəhər əhalisi ilə kənd əhalisi arasında savadlılıq xeyli fərqli idi (şəhərdə 50%, kənd

yerlərində 14%). Rayonun çoxluq təşkil edən talış əhalisi (83%) arasında savadlılıq daha aşağı səviyyədə idi. Lənkəran şəhəri əhlinin (78%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi) savadlılığına görə bütün bölgədə birinci yeri tuturdu [7, v.83]. Rayonun kəndlərində partiya özəkləri də sayına və partiyaçıların miqdarına görə xeyli az idi. Bu da sovetlərin işinə mənfi təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Həsənov C. "Ağ ləkələrin" qara kölgəsi. Bakı: Gənclik. 1991. 200 s.
2. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), Bakı, Mürəcim, 1996, 168 s.
3. Баберовски Й. Врѣе естѣ вездѣ. Сталинизм на Кавказѣ / М.:РОССПЭН, 2010, 855 с.
4. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. М.: Политиздат, 1968. 903 с. РОССПЭН. 2014. 686 с.
5. Кавказский этнографический сборник. т.VI. Москва, 1976, с.238-253
6. Мамедова Ш.Р. Иттерпритация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане, Баку, Адилоглы, 2004, 319 с.
7. Российский Государственный Военный Архив, фонд 25873, опись 1, дело 837, л. 92-92, 100-101
8. Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы. Москва РОССПЭН. 2014. 686 с.
9. Хмара Н.И. Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920-1930-е годы) // Отечественная история. 2006. № 3. с. 126-139
10. Худадов В. Современный Азербайджан// «Новый Восток», 1923, №3, 167-190 с.